

18. YÜZYILDA HAREM-İ HÜMÂYUN'DAN ÇIRAĞ EDİLEN CARIYELER*

*Betül İPŞİRLİ ARGİT***

ÖZET

Bu makale 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde Harem-i Hümayun'da yaşamış ve daha sonra azat edilerek saraydan çıkmış olan cariyeler üzerine yoğunlaşır. Bu kadınların hayatlarını muhtelif açılardan değerlendirmek suretiyle, saraya intisap etme neticesinde Harem-i Hümayun'da başlayan ve sonrasında devam eden patronajın uzun vadede hâmi ve himaye edilen için neye tekabül ettiğini ve böylece saraylıların Saray-ı Hümayun içindeki yerlerini görmeyi amaçlar.

Saraydan çırağ edilmenin padişah hanesi ile ilişkileri koparmadığı, saray ile irtibatın ve patronaj ilişkilerinin ölene kadar devam ettiği tespiti üzerine, evlilik, oturulan muhitler, maddi kültür ve hayır işleri gibi patronajın tesir ettiği alanları patronaj ilişkileri bağlamında değerlendirir ve saray mensubiyetinin hayatın muhtelif cephelelerini nasıl etkilediğini inceler.

Siyasi hane olmanın bir tezâhürü olarak, cariyelere sunulan patronajın, gerek saraylıların gerek hanedan ve sarayın menfaatine işlediği görülür. Saray tarafından himaye edilen kadınlar perspektifinden bakıldığında, harem tecrübesinin harem içindeki pozisyonlarına uygun şekilde hayatlarının bir çok safhasına müspet tesir ettiği bazı yükümlülükler ile birlikte ayrıcalık, itibar ve kimlik kazandırır.

Diğer taraftan evlilikleri ile hanedana sadık haneler oluşan, saray kültürünü halka taşıyan ve mimari eser banılığı ile şehir hayatına katkıda bulunan saraylıların, saray dışında hanedanın ve sarayın temsilcisi olarak işlev gördükleri görülür. Bu durum, hanedanın ve sarayın İstanbul'a döndüğü, şehir yaşamının dönüştüğü, siyasi yapıda değişim yaşandığı 18. yüzyıl ortamında önemli görünür.

Sonuç olarak bu çalışma, dönemin politik şartları içinde, siyasi dengelerin ve sarayın işleyişinin tam olarak anlaşılabilmesi için sistemin bir parçası olan ve dönemin eliti ile bağlantılı olan saraylı kadınların meseleye dahil edilmesi gerekliliği açığa çıkar.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyıl, saray, Harem-i Hümayun, Saraylı cariyeler, patronaj.

* Bu çalışma 2009 senesinde Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamlanan "Manumitted Female Slaves of the Ottoman Imperial Harem (Sarayîs) in the Eighteenth Century Istanbul" başlıklı doktora tezinde yer alan bulgular esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr., / betulipsirli@yahoo.com

‘Allahümme yâ müfettiha’l
ebvâb iftah lenâ hayre’l bâb’¹

Harem-i Hümâyun’da çaşnigir ustası olan ve daha sonra Medine’de yaşamaya başlayan el-Hâce Sarayî Fatma, 1799 senesinde Dârüssaâde Ağası katibinden bir mektup alır. Mektupta o sene kefere ile yapılan savaş nedeni ile sehm ve mukataa sahiplerinden cebeli tahsili ferman buyurulduğu, bu yüzden Fatma’nın İzmir Voyvodalığı sehminden mutasarrıfa olduğu hissesinin bir kısmının cebeli bedeli olarak alındığı ve geri kalan 175 kuruşun Sakabaşı ağa ile gönderildiği yazılıdır.

Fatma cevaben yazdığı mektupta, gönderilen sehmin eline geçtiği bilgisini verdikten sonra, her sene 500 kuruş verilirken bu sene büyük haksızlık yapıldığını yazar. Mübarek topraklarda yaşarken başka bir yerden geliri olmadığını, üç dört saraylı yoldaş ile birkaç sehimleri olduğunu belirtir. ‘Efendimiz var iken kimlere muhtaç olalım, bizden kesilen akçenin kimseye faydası olmaz’ diyerek, mutad olduğu üzere hissesinin gönderilmesini rica eder. Kendisinin bir kaç padişaha kulluk ettiğini ve mücevheratını satarak alın teri ile kazandığı bu sehmin himaye olmadığını belirtir. Bunun kendi akçesi ile alınmış malı olduğunu ifade ederek ‘bu çıraklık değil, ihsan değildir’ der. Ömrünün son zamanlarını geçirdiği bu topraklarda bir sene den diğer bir seneye Devlet-i Aliyye’nin ihsanını beklediğini, cömertlik gösterilerek himmet edilmesini talep eder.²

Sarayın hacet kapısı olarak görülmesinin neticesinde Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinden kişilerin maddi manevi talebini açığa çıkaran çok sayıda arşiv malzemesinin mevcudiyeti düşünüldüğünde, Sarayî Fatma’nın talebi sıradan görünebilir. Ancak Fatma’nın mektubunda ‘bu sehm himaye değildir’ veya ‘bu çıraklık değil, ihsan değil’ ifadelerini kullanmış olması, Harem-i Hümâyun mensubu olması neticesinde saraylılar ve

¹ “Ey kapıları açan Allah’ım; bize en hayırlı kapıyı aç” manasına gelen Harem-i Hümâyun’da bulunan kapı kitabelerinden biridir. Kitabede yazılı ifade, Saray-ı Hümâyun gibi itibarlı ve görkemli müesseseye mensup olmanın, bu kapının altundan her gün defalarca geçen saraylılara hayırlı kapılara ulaşma imkânı sağladığının bir ifadesidir.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT), 520/75 (1214/1799).

saray arasında bir bağ oluştuğu ve oluşan bu bağın her iki taraf açısından bir takım neticeleri olduğunu gösterir. Ayrıca saraydan çırağ edildikten sonra dahi saray ile ilişkilerinin farklı şekillerde devam ettiğine işaret eder.

Bu makale 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde Harem-i Hümayun'da yaşamış ve daha sonra azat edilerek saraydan çıkmış olan cariyeler üzerine yoğunlaşır; bu kadınların hayatlarını muhtelif açılardan değerlendirmek suretiyle saraylı olmanın kendileri ve mensup oldukları hane adına ne anlama geldiği meselesini patronaj ilişkileri bağlamında değerlendirir. Patronajın karşılıklı fayda ve süreklilik karakterine istinaden, cariyelere sunulan patronajın hâmi ve himaye edilen için neye tekabül ettiği meselesi üzerine duran bu çalışma iki bölümden oluşur. Birinci bölümün ilk kısmı, dönemin Harem-i Hümayun'unun yapısı ve işleyişi hakkında bilgi sunar ve ileride saray ile ilişkide belirleyici olan patronaj ilişkilerinin harem hizmeti döneminde temellendiğini gösterir. İkinci kısım, saraydan çırağ edilmeleri ve sonrasında saray ile ilişkilerinin hangi şekillerde devam ettiği üstüne durur.

İkinci bölüm, saray ile devam eden gelen ilişkiler temeli üzerine, saraydan çırağ edilmiş cariyelerin evlilikleri, oturdukları muhitler, maddi dünyaları ve hayır eserleri gibi patronajın tesir ettiği alanları, patronaj perspektifinden değerlendirir. Saray mensubiyetinin hayatın muhtelif cephelerini nasıl etkilediğini incelemek suretiyle Harem-i Hümayun'da başlayan ve sonrasında da devam eden patronaj ilişkilerinin uzun vadede her iki taraf için neye tekabül ettiği meselesi üstüne durur.

Harem-i Hümayun'da üç grup kadın yaşardı. İlk grubu, sayıca az, ancak güçlü iktidar sahibi zümreyi oluşturan valide sultan, padişahın kadınları ve kızlarından müteşekkil hanedan mensubu kadınlar; ikinci grubu, haremde muhtelif birimlerinin idaresi ve haremdeki kızların yetiştirilmesinden sorumlu olan idari görevlilerle onların yardımcıları³ ve nihayet,

³ Bu gruba tekabül eden kadınlar dönemin kaynaklarına göre şöyledir; 'Kethüda kadın, hazinedar usta, kadın vekili, câmeşuy usta, kahveci usta, kilerci usta, çaşnigir usta, berber usta, ibrikdar usta, kutucu usta, hastalar ustası, baş kâtibe, ikinci usta, ikinci katibe, ikinci hazinedar, üçüncü hazinedar, dördüncü hazinedar, beşinci hazinedar, ikinci câmeşuy, ikinci çaşnigir, ikinci kahveci, ikinci sabuncu, kiler kalfası, daye kalfa, ikinci daye kalfa, üçüncü daye kalfa, dadı kalfa.'

üçüncü ve en geniş grubu ise, haremın muhtelif birimlerinde hizmet eden veya belli kişilerin hizmetine verilmiş olan cariyeler oluştururdu. Arşiv kaynaklarında hanedan ailesi dışındaki grup “cemaat-i cevârî-i saray-ı cedid”, “horendegân cemaat-i cevârî-i saray-ı cedid”, “neferât-ı Harem-i Hümâyün der-Saray-ı Cedîd-i Âmire”, “neferât-ı kiler der-saray-ı Cedid-i Âmire-i Harem-i Hümâyün”, “neferât-ı nefsi-i Külhan der-saray-ı Cedid-i Âmire-i Harem-i Hümâyün” gibi muhtelif terkipler ile ifade edilirdi.

Bu çalışma ikinci ve üçüncü kategorilere dâhil cariyeler ve vaktiyle padişahın kadını olup daha sonra evlendirilen köle kökenli saraylılar üzerine durur. Dönemin sosyo-ekonomik ve siyasi ortamının değerlendirilmesi bu grup saraylıların hanedan ailesi ve saray için ne anlam ifade ettiğini anlama noktasında önemlidir.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren saray ve yönetici grup içinde değişim ve dönüşüm yaşandığı bilinir. Gücün padişahın sarayında toplandığı 16. yüzyılın ilk dönemlerinin aksine, 17. yüzyılda başkent ve taşrada kapı halkı oluşturmanın eskiye kıyasla daha yaygınlaştığı görülür. 17. yüzyılda, padişahın hanesini yansıtan ve gücü artan birçok hanenin mevcut olduğu ve bu hane mensuplarının, Enderun mezunlarına alternatif şekilde yüksek mevkilere getirildiği bir yapıya geçildiği gözlemlenir.⁴ 1656 senesinde Köprülü Mehmed Paşa'nın geniş siyasi yetkilerle sadarete getirilmesi, vezir ve paşa hanelerinin siyasi yönetimde etkinliğinin göstergesidir.

Bu gelişmelere ilaveten, saray mensupları, kapıkulu ve ulema gibi farklı kesimler arasında siyasi mücadelelerin mevcut olduğu, 1618-1703 seneleri arasında altı tahttan indirme vakasının yaşandığı, 1683 bozgunundan Karlofça'ya kadar bunalımlı bir süreçten geçildiği bir siyasi dönem yaşanır. 1703 senesinde Edirne isyanı ile tahttan indirilen II. Mustafa sonrasında, Âl-i Osman'a alternatif hanedan arayışlarının dahi söz konusu olması, bu dönemde hanedan otoritesinin sıkıntılı durumunu göstermesi

⁴ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, “The Ottoman Vizier and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 94, Connecticut 1974, s. 438; Carter Findley, “Political Culture and the Great Households”, *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire* içinde, haz. Suraiya Faroqhi, Cambridge 2006, III, 74. Önceki dönem için bkz. Metin Kunt, *Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government: 1550-1650*, New York 1983, s. 33-44, 45-7, 65, 67.

açısından önemlidir.⁵ Siyasi krizlerin yoğun olduğu bu değişim ve dönüşüm dönemini 1703 senesinde devralan III. Ahmed (1703-1730), sarayı tekrar İstanbul'a taşır ve 17. yüzyıl boyunca sarsılan padişahlık makamını ve hükümdarlık otoritesini güçlendirmeye gayret eder. Yüzyıl boyunca bu niyet farklı şekillerde kendini gösterir.⁶

18. yüzyılda, Osmanlı devlet ve toplumunda başlayan değişimin sonucu olarak, 16. yüzyıldaki devlet yapısından çok farklı bir yapı mevcuttur. Merkezi yönetimde sivilleşmenin söz konusu olduğu, devşirme kökenliler haricinde, esnaf ve tüccar gibi reayanın kendi hanelerini kurmak suretiyle askerî sınıfa dâhil olup yüksek mevkilere ulaşabildiği ve netice itibariyle elit yapısının değiştiği ve genişlediği görülür. Hanedanın yeniçeri ve ayan gibi farklı grupların gücünü kabul etmesi ve 1700 sonrasında yönetici grubun bir bölümünde aristokrat bir yapının oluşmaya başlaması bu dönüşümün bir göstergesidir.⁷

Dışa dönük genişlemeden bahsedebilmenin artık mümkün olmadığı bu dönemde belli aralıklar ile yaşanan sulh dönemlerinin yanı sıra, savaşlar genelde başarısızlıklar ile neticelenir. Yüzyılın ilk yarısında İran, ikinci yarısı içinde Rusya ile girilen savaşlar neticesinde kaybedilen topraklar, askeri ve siyasi sıkıntılara yol açar. Bu durum karşısında merkezi otorite gücünü tekrar elde etmek adına 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ıslahatlara yönelir.

⁵ II. Mustafa'nın Avusturya karşısında yenilgi sonrasında yaşadığı sıkıntılı durumu için bkz. Rifa'at Abou-El-Haj, "Ottoman Attitudes toward Peace-Making: The Karlowitz Case," *Der Islam*, Sayı 51, Leiden 1974, s. 131-138. Alternatif arayışlar için bkz. Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar," *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2001, s. 63-76. Bu dönem arasında yaşanan isyanların hanedanın gücünü, otoritesini sınırladığına dair değerlendirmeler için bkz. Baki Tezcan, "The Politics of early Modern Ottoman Historiography", *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empire* içinde, haz. Virginia Aksan, Daniel Goffman, Cambridge 2007, s. 185-186; a.mlf., "The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Sayı 29, 2009, s.11.

⁶ Dönem hakkında bilgi için bkz. Metin Kunt, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908* içinde, haz. Sina Akşin, İstanbul 1988, s.11-68.

⁷ Metin Kunt, "Siyasal Tarih", s. 11- 68; Findley, "Political Culture and the Great Households", s. 78.

Siyasi gelişmelere paralel olarak, 18. yüzyılda başkentin çehresi değişir. III. Ahmed'in tahta çıkışını takiben saray ve saray halkının Edirne'den İstanbul'a taşınması neticesinde yoğun inşa faaliyetleri yaşanır. Kentsel gelişimin yansıması olarak sosyal mekânlar genişler⁸ ve farklı kesimlerden insanlar bu mekânları kullanır.⁹ Genişleyen elit ile şehir halkı arasındaki hiyerarşik sınırların giderek yumuşamaya başladığı görülür.¹⁰ Siyasi alana paralel olarak yönetici grubun içinde ve dışında zenginleşen grup genişler ve ayrıca tüketim alışkanlıklarında değişim yaşanır.¹¹

Sosyo-ekonomik ve siyasi alanda değişim ve dönüşümün yaşandığı bu dönemde, Harem-i Hümayun'da hizmet ettikten sonra çırağ edilerek evlendirilen, topluma karışarak İstanbul'un muhtelif mahallelerinde 'saraylı' olarak yaşamaya başlayan, hayır eserleri yaptıran ve hanedana sadık olması beklenen saraylı cariyelerin değerlendirilmesi önemlidir.

Saraylı kadınlar üzerine yapılan çalışmalar, 1970'lerde sosyal tarih yazımının öne çıkmasına paralel olarak gelişen Osmanlı kadın tarihi çalışmalarının bir parçası olarak gelişir.¹² Saraylı kadınlar hakkında yapılan

⁸ Shirine Hamadeh, "Public Spaces and the Garden Culture of Istanbul in the Eighteenth Century," *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empires*, haz. Virginia Aksan Daniel Goffman, Cambridge 2007, s. 283, 287.

⁹ Ignatius Mouradega d'Ohsson, güzel havalarda bütün toplumsal sınıflardan erkek ve kadınların Kağıthaneye gittiklerini belirtir (*Tableau Général de l'Empire Othoman*, Paris 1788, IV, 186).

¹⁰ Bu dönemde rütbe, statü, meslek ve dini inanca göre farklı kıyafetler giyilme ilkesinin ihlâl edildiği, alt sınıfın üst sınıf gibi giyinerek ona benzemeye başladığına dair çok sayıda arşiv malzemesi mevcuttur. Belgelerde kıyafete dayalı farklılığın ortadan kalktığı ve insanlar arasında kıyafete yansıyan hiyerarşik yapının ihlâl edildiği belirtilir (Betül İpşirli Argıt, "Clothing Habits, Regulations, and Non-Muslims in the Ottoman Empire", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 24, İstanbul 2005, s. 82).

¹¹ Donald Quataert, 'Introduction' *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922* içinde, haz. D. Quataert, New York 2000, s. 10.

¹² 1970'lerde çalışılmaya başlanan Osmanlı kadın tarihi hakkında bibliyografik çalışmalar için bkz. Klaus Kreiser, "Women in the Ottoman World: A Bibliographical Essay", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 13 (2002), s. 197-206; Nikkie Keddie, "The Study of Muslim Women in the Middle East: Achievement and Remaining Problems", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, Sayı 6, Cambridge, Mass. 2000-2001, s. 26-52; a.mlf., "Women in the Limelight: Some Recent Books on the Middle Eastern Women's History", *International Journal of Middle Eastern Studies (İJMES)*, Sayı 34, Cambridge 2002, s. 553-573; Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı Kadını Hakkında Hukuk Kaynaklarına Dayalı Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TA-*

çalışmalar hanedan ailesinin kadın üyeleri üzerine yoğunlaşır ve genelde hanedan kadınlarının kimlikleri ve yaşamlarının farklı cepheleri üzerine durur. Harem-i Hümayun'un işleyişi, harem mensuplarının kimliği veya ilişkileri hakkında malumat son derece azdır. Harem müessesesinin yapısı ve işleyişi hakkında yazılan yerli ve yabancı eserlerde, saraylı cariyelerin haremde buldukları döneme dair genel malumata rastlanır. Bu kaynaklarda cariyelerin saraya getirilişi, harem hiyerarşisi içinde yerleri, eğitimleri, eğlenmeleri, giyim kuşamları gibi konularda bilgi verilir. Hanedan ailesi dışındaki cariyeler bir grup olarak, hiçbirinin şahsî seslerini duymaya imkân vermeden aktarılır.¹³

Saray haremine mensup cariyelerin azat edilmelerini takip eden dönem üzerine literatürün mevcut olmayışı, çırağ edilen ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşamaya başlayan cariyelerin saray ile tamamen bağlarının tamamen koptuğu algısını uyandırır. Ancak hanedanın kadın üyelerinin saray içinde ve dışında inşa ettikleri siyasi bağlantılarında saraylıların da yer alması,¹⁴ siyasi gücün hanelerde toplandığı bir yapılanmada saray işleyişinin anlaşılabilmesi için, harem mensubu muhtelif statüdeki kadınların meseleye dâhil edilmesinin gerekliliğini gösterir.¹⁵

Saray, Saraylılar ve Patronaj Sistemi

Saraylı cariyeleri saray bağlamında incelerken patronaj ilişkileri perspektifinden değerlendirmek makul görünür. Patronaj, iki taraf arasında eşit olmayan, karşılıklı sorumluluklara ve menfaate dayalı bir ilişkiye tekabül

LİD), Sayı 3, İstanbul 2005, s. 575-621; Madeline Zilfi, "Muslim Women in the Early Modern Era", *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire*, haz. Suraiya Faroqi, III, 226-255.

¹³ Saraylı kadınlar hakkında geniş literatür değerlendirmesi için bkz. Betül İpşirli Argıt, "Manumitted Female Palace Slaves of the Imperial Harem (*Sarayıs*) in the Eighteenth-Century İstanbul", Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 7-17.

¹⁴ Bu duruma örnekler için bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, Sayı 32, Paris 2000, s. 9-32; Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 144-146.

¹⁵ Avrupa tarih yazımında siyasi haneler içinde hizmetkârların rolleri üzerine yoğunlaşan çalışmalar erken bir tarihte başlamıştır. Bkz. Sarah Maza, *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses of Loyalty*, Princeton 1983; Cissie Fairchilds, *Domestic Enemies: Servants and Their Masters in Old Regime France*, Baltimore 1984.

eder. Yüksek statüye mensup olanlar (hâmi, efendi), düşük statüdeki kişileri (himaye edilen, protégé) maddi manevi nimetler ve imkânlar sunmak yolu ile himaye ederken, karşılığında aşağı statüdeki kişi veya gruplar hizmet, sadakat ve bağlılığını sunarak karşılık verirler.¹⁶ Patronaj ilişkisi bir taraftan hâmi'nin cömertliğini diğer taraftan da gücünü gösterir.¹⁷

İntisap ilişkilerin önemli olduğu bir sosyal ve siyasi yapılanmada, padişah hanesi başta olmak üzere siyasi hanelerin devamlılığı ve meşruiyetleri içeride ve dışarıda kurdukları patronaj ilişkileri üzerine temellenir.¹⁸ Zira sultanın ve diğer siyasi hane reislerinin otoritesi, tâbilerini kontrol altında tutabilme ve onların ihtiyaçlarını karşılayabilmesine bağlıdır.

¹⁶ Patronaj ilişkileri hakkında muhtelif çalışmalar için bkz. Ernest Gellner, "Patrons and Clients," *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, haz. Ernest Gellner-John Waterbury, Londra 1977; Samuel Eisenstadt- Louis Roniger, "Patron- Client Relations as a model of Structuring Social Exchanges", *Comparative Studies in Society and History*, Sayı 22, Cambridge, 1980, s. 42-47; J. Boissevin, "Patronage in Sicily," *Man*, Sayı 1, London 1966, s. 18-33; R. R. Kaufman, "The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems," *Comparative Studies of Society and History*, Sayı 16, Cambridge 1974, s. 284-308; Samuel Eisenstadt-Louis Roniger, *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*, Cambridge-New York 1984. Patronajın on birinci yüzyılda işleyişi için bkz. Roy Mottahedeh, *Loyalty and Leadership*, Princeton 1980, s. 72.

¹⁷ E. Gellner, "Patrons and Clients," s. 1-6.

¹⁸ Patronaj ilişkilerinin farklı ölçekteki siyasi hanelerdeki yeri için bkz. Metin Kunt, *The Sultan's Servant, The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York 1983; Metin Kunt, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler*, Sayı 3, İstanbul 1975, s. 27-42; Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaghs*, Cambridge 1997; a.mlf., "Eunuch Households in Istanbul, Medina, Cairo during the Ottoman Era", *Turcica*, Sayı 41, Paris 2009, s. 291-303. Sultanlar veya saray mensupları dışında, bürokrasi, askerî, ilmiyenin bir çok kademesinde patronaj ilişkilerine dayalı işleyişe dair muhtelif örnekler için bkz. Gabriel Baer, "Patrons and Clients in Ottoman Cairo", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris 1980, s. 11-18. Osmanlı imparatorluğunda, sivil bürokrasi içinde hane oluşumu stratejileri için bkz. Carter Findley, "Patrimonial Household Formation and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, haz. Halil İnalçık and Osman Okyar, Ankara 1980, s. 227-235; a.mlf., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1980, s. 30-39; On altıncı yüzyılda bir Osmanlı bürokratının intisap ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesi için bkz. Cornell H. Fleicher, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali*, Princeton 1986, s. 19-20.

Dolayısıyla, Saray-ı Hümâyün'a intisap etme neticesinde, saray tarafından himaye edilen cariyelerin, uzun vadede hanedan ve saray için neye tekabül ettiği sorusunu, Osmanlı toplum ve siyasi yapısında birçok ilişki ağının temelini oluşturan patronaj ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek uygun olabilir. Ayrıca çalışılan dönemin sosyo-politik düzeni patronaj perspektifini daha makul kılar. Zira 16. yüzyıldan beri önemli olan patronaj ilişkileri, 17. yüzyılda devşirme uygulamasının azalmasına paralel olarak daha yaygınlaşır ve 18. yüzyılda sayıları ve önemleri artan siyasi hanelerin gelişimiyle ilişkili olarak bu işleyişin önemi artar.¹⁹

Siyasi hane içinde farklı ölçeklerde işleyen patronaj ilişkileri, himaye edilenler köle olduğunda farklı bir anlam kazanır. Zira İslam hukukuna göre efendi ile köle arasındaki ilişki azat edilme sonrası 'velâ' denilen yeni ve ölene kadar devam eden bir ilişki şekline bürünür. Akkrabalık bağına benzeyen 'velâ' ilişkisi, 'mevlâ' olarak adlandırılan iki taraf arasındaki hakları ve görevleri düzenleyen bir sistem olarak işler.²⁰

Bu çalışma 18. yüzyılın iki farklı döneminde yaşamış yaklaşık 650 cariye örneği üzerinde yapılan değerlendirmelere dayanır. İlk grup, 17. yüzyılın sonu veya III. Ahmed'in ilk dönemlerinde saraydan çıkmış; ikinci grup ise, 18. yüzyılın ortalarından itibaren saraydan çırağ edilmiş kadınlardır.²¹

¹⁹ Carter Findley, "Political Culture and the Great Households," s. 77.

²⁰ Bu konuda bilgi için bkz. Ebül-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr Merginani, *The Hedaya or Guide A Commentary on the Mussulman Laws*, çev. Charles Hamilton, Karachi 1989, I, 430; Paul Forand, "The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam", *International Journal of Middle East Studies*, Sayı 2, Cambridge 1971, s. 61; Patricia Crone, "Mawlâ", *ET*, VI, 874-882; a.mlf., *Roman, Provincial and Islamic Law*, Cambridge 1987, s. 35-42; Wael Hallaq, "The Use and the Abuse of the Evidence: The Question of Provincial and Roman Influences on Early Islamic Law", *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 110, Ann Arbor 1990, s. 79-91; Agostino Cilardo, "The Transmission of the Patronate in Islamic Law", *Miscellanea Arabica et Islamica, Dissertations in Academia Ultrajectina prolatea anno MCMXC*, haz. F. De Jong, Leuven 1993; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli bir İnceleme*, İstanbul 1996, s. 244; Ulrike Mitter, "The Origin and Development of the Islamic Patronate", *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam*, haz. Monique Bernards, John Nawas, Leiden-Boston 2005, s. 70-134.

²¹ Bu çalışmada Şeriyeye Sicilleri, Başbakanlık Arşivi ve Topkapı Sarayı Arşivi'nden istifade edilmiştir. İstanbul'da dördüncü mahkemeye tekabül eden 'Evkaf-ı Hümâyün

Harem-i Hümâyun'da Yaşayan Cariyeler ve Çırağ edilmeleri

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatına (1520-1566) kadar harem halkı Eski Saray'da (Saray-ı Atik) ikamet eder. 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde, padişah ailesinin tamamının başkentte bulunuyor olması, hanedanın kadın mensuplarının Eski Saray'dan padişahın aynı zamanda hükümet merkezi olarak işlev gören ikametgâhı Yeni Saray (Saray-ı Cedid, Topkapı Sarayı) ile bütünleşmesi, Harem-i Hümâyun'u Saray-ı Hümâyun'un önemli bir parçası haline getirir.²² Hanedan ailesi ve onlara hizmet eden hane halkından oluşan Harem-i Hümâyun, zaman içinde genişleyen nüfusa paralel olarak ciddi teşkilatlanma yaşar.

Savaş esiri, satın alma veya hediye edilme gibi muhtelif yollar ile saraya giren cariyeler, içoğlanların eğitimine benzer bir eğitim sürecinden geçerler.²³ 17. yüzyıla kadar Harem-i Hümâyun'a alınan kızların çoğu Avrupa'dan getirilen savaş esirleri idi. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir çoğunluk Kafkasya'dan getirilmiştir.²⁴ Diğer taraftan 18. yüzyılda Batı'dan köle tedarikinin durmadığı görülür. Nitekim incelenen örneklerde Acem, Arap, Çerkez, Gürcü Abaza kökenli cariyelerin yanı sıra Rus, Malta, Eflak kökenlilere de rastlanır. Farklı bölgelerde doğan, farklı şekillerde ve farklı yaşlarda saraya giren bu kızlar, karakterlerine ve fiziksel görünümle-

Müfettişliği'nde kaydedilen 1111-1150/1700-1737 senelerine ait on yedi adet defter ile 1187-1189 yıllarına ait iki defter kullanılmıştır. Ayrıca 'Kısmet-i Askeri Mahkemesi'ne kayıtlı 1125-26/1713-1714 tarihleri arasında 120 kadına ait tereke kullanılmıştır. Başbakanlık Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver, Cevdet, İbnü'l Emin tasnifleri ve 1180 1220 tarihleri arası muhallefet kaynaklarını içeren D.BŞM.MHF kayıtları kullanılmıştır. Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde defter veya evrak şeklinde muhafaza edilen 'muhallefet, tayinat, masraf-ı şehriyârî, mevâcib, inamat, mübâyaa,' kayıtlarından yararlanılmıştır.

²² Harem-i Hümâyun'un on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki gelişimi için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 113-153.

²³ Erkek kölelerin hangi yollar ile saraya girdikleri bilgisi için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600*, London 1973, s. 78. Cariye ve içoğlanların benzer eğitim süreçlerinden geçtikleri hakkında bkz. *A.g.e.*, s. 85-86.

²⁴ H. A. R. Gibb-Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture*, I/2, Oxford 1950, s. 74- 75; Ömer Şen, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 6, İstanbul 1994.

rine uygun yeni isimler alarak Harem-i Hümâyun içinde yeni bir hayata başlarlar.

Tayinat, masraf-ı şehriyâri, mevâcib, inamat ve mübâyaa kayıtları dönemin Harem-i Hümâyun'unun yapısı ve cariyeler hakkında bilgiler veren değerli kaynaklardır. I. Mahmud (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerine ait mevâcib defterlerine göre, Harem-i Hümâyun'da yaşayan kadınların sayısı 450-500 arası değişir.²⁵ Arşiv belgelerine dayalı bu rakamlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan d'Ohsson'un verdiği rakamlara uygundur.²⁶ 16. yüzyıl sonundan itibaren peyderpey genişleyen Harem-i Hümâyun'un 17. yüzyıl ortasındaki nüfusu, aşağı yukarı 18. yüzyıl için tespit edilen sayıya yakındır.²⁷ Ancak cariyeye sayısının her bir padişah döneminde farklılık göstereceğine şüphe yoktur.²⁸

Bu üç kaynağın değerlendirilmesi neticesinde, Harem-i Hümâyun'un Enderun'a benzer şekilde, birbiri ile ilişkili farklı statülere mensup kadınlardan oluşan hiyerarşik bir yapılanma olduğu görülür.²⁹ Dönemin mevâcib defterleri, 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başında, 17. yüzyıla benzer bir yapının mevcut olduğunu gösterir.³⁰

Sadece padişahın değil hanedan mensubu diğer kişilerin, harem idari personelinin ve dârüssaâde ağası, saray-ı atik ağası, hazinedar ağa, musahib, oda lalası gibi padişaha yakın saray mensuplarının da statülerine paralel sayıda cariyeye sahibi olduğu dikkati çeker. Haremin hiyerarşik yapısı içinde ilişki ağlarının genişliği ve ölçek itibarıyla çeşitliliği söz konusudur. Örneğin valide sultanın hazinedar ustası valide sultan tarafından himaye edilirken, hazinedar ustanın yardımcıları ise hazinedar ustaya mensup olur.

²⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi TSMA.d, nr. 8075; TSMA.e, 53/2; İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, II. *Mahmud Mevâcib Defteri*.

²⁶ Nitekim d'Ohsson'a göre Harem-i Hümâyun 500-600 arası cariyeden oluşur (M. d'Ohsson, *Tableau Général de L'Empire Othoman*, Paris 1824, VII, 69).

²⁷ On altıncı ve on yedinci yüzyıl için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 113-153. 1475 senesinde Yeni Saray'da 400 cariyenin yaşadığı belirtilir (İnalçık, *The Classical Age*, s. 85).

²⁸ Örneğin, çok sayıda çocuk ve kadın sayısına sahip Ahmed III dönemi Harem-i Hümâyun sayısını açığa çıkaran belgeye henüz ulaşamamıştır. Bu dönemde harem nüfusunun çok daha kalabalık olması beklenir.

²⁹ Enderun organizasyonu için bkz. İnalçık, *The Classical Age*, s. 82.

³⁰ Mukayese için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 125-136.

Enderun mensupları için söz konusu olduğu gibi, cariyeler harem hizmeti boyunca hane mensubu olmanın bir tezâhürü olarak statülerine paralel şekilde himaye görür; menfaatleri korunur ve çeşitli nimetler ihsan edilirdi. Nitekim ‘mevâcib’ ve ‘masraf-ı şehriyârî’ defterleri Harem-i Hümâyun mensuplarının hizmetleri karşılığında maaşlarına, yiyecek (mekulât) ve elbise (melbusât) ihtiyaçlarına ilaveten statülerine uygun olarak muhtelif vesileler ile verilen hediye ve hibe kayıtlarını içerir.³¹ Bayramlarda verilen ‘ıydeyn bahşîşi’,³² veya Muharrem ayında sunulan ‘Muharremiye’³³ yanı sıra hanedanın düğün, doğum ve sünnet merasimleri harem mensuplarına muhtelif taltiflerin sunulduğu vesilelerdir.³⁴

Saraylıların aile bireyleri ile bağlarının kopmuş oluşunun himaye ilişkilerinde tesir ettiğine şüphe yoktur. Nitekim terekeleri incelenen saraylıların %97 gibi çok büyük çoğunluğunun ‘binti Abdullah’ olarak belirtilmesi ve tereke taksimlerinde aile mensuplarının yok denecek kadar az sayıda örnekte mirasçı olarak yer alması, bu kadınların büyük çoğunluğunun aile bireyleri ile irtibatlarının kalmadığını gösterir. Harem-i Hümâyun içindeki hiyerarşik yapılanmanın ve muhtelif ölçeklerde gelişen himaye sistemine dayalı işleyişin, چراغ edilme sonrası münasebette belirleyici olduğu, saraylılar ve saray arası ilişkiye tesir ettiği görülür.

Harem-i Hümâyun’dan Dış Dünyaya Çıkış

Yeni Saray ve Eski Saray başta olmak üzere, Edirne Sarayı, Beşiktaş Sarayı gibi diğer hükümdar saraylarında bulunan cariyeler, belli bir süre hizmet ettikten sonra, muhtelif yaşlarda چراغ edilirlerdi. Genel kanaate

³¹ Başbakanlık Devlet Arşivinde muhafaza edilen Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD.d*) tasniflerinde, bu konu ile alakalı çok sayıda vesika mevcuttur.

³² BOA, *MAD.d*, nr. 3338.

³³ BOA, Hazine-i Hassa Defterleri (*HH.d*), nr. 27067.

³⁴ III. Ahmed’in kızı Silahdar Ali Paşa ile evlendiği vakit, Ali Paşa Padişah’a, Valide Sultan’a, Fatma Sultan’ın annesine, darüssaade ağasına ve Fatma Sultan’ın cariyelerine hediyeler ihsan eder (Mehmet Arslan, “III. Ahmed’in Kızı Fatma Sultan’ın Düğünü Üzerine Bir Belge”, *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, s. 545). Benzer şekilde II. Mustafa’nın kızı Emine Sultan Çorlulu Ali Paşa ile evleneceği zaman, Ali Paşa padişahın hazinedarına, Valide Sultan’a, Câmeşuy Usta’ya, onun maiyyetine ve Emine Sultan’ın sarayına gönderilen cariyelere hediyeler göndermiştir (*A.g.e.*, s. 565).

göre yedi-dokuz yıl hizmet gören bu saraylılar³⁵ Enderun'da yaşanan çıkma'ya benzer bir şekilde Harem-i Hümayun'dan çırağ edilirler. Bu durum dönem kaynaklarında "taşra ihraç", "çırağ olmak", "çırağ çıkmak", "çıkma", "çerağ edilmek" şeklinde ifade edilirken, çıkan kişi "muhrec", "mutika" veya "çırak" olarak isimlendirilir. Mevcut örnekler, cariyelerin Enderun'da belli aralıklar ile yaşanan çıkma dönemlerinde, hizmet süreleri dolunca, kendi talepleri neticesinde, tahttan inme dönemlerinde ve isyan zamanlarında saraydan çırağ edildiklerini gösterir.

Kişinin harem hiyerarşisindeki statüsü, hizmet süresi konusunda belirleyicidir. Ancak bütün Harem-i Hümayun mensuplarının saraydan çıktıklarını düşünmek yanlış olur. Nitekim bazı cariyelerin ömürlerinin tamamını Yeni Saray veya Eski Saray'da geçirdikleri hatta orada vefat ettikleri bilinir.³⁶ Saraya giriş için belirli bir yaş söz konusu olmadığı gibi, çırağ edilme için de kesin bir yaş söz konusu değildir. Çırağ edilme yaşının Enderun mensupları için söz konusu olduğu üzere, kişinin statüsüne göre farklılaştığı görülür.³⁷

Beri taraftan saraylıların öldüklerinde sahip oldukları çocuk sayıları, çırağ edilme yaşları hakkında fikir verebilir. İncelenen terekeler saraylıların çocuk sayılarının imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan kadınlara kıyasla daha az olduğunu gösterir. Bu durum saraylılar doğurganlıklarına tesir edecek bir yaşta çırağ edilmiş ve evlenmiş olabilirler mi sorusunu akla getirir.³⁸ O dönemde en geç doğurganlık yaşının kaç olduğunu tespit etmek

³⁵ İslam hukukuna göre müslüman bir köle yedi yıl hizmet süresinden sonra azat edildiği hakkında bkz. R. Brunschvig, "Abd," *EI*, I, 31. Ayrıca saraylardan çıkışların yedi sekiz senede bir gerçekleştiğine dair bkz. İnalçık, *The Classical Age*, s. 83. İsmail Baykal, *Enderun Tarihi*, s. 53, 64; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, s.120; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1988, II, 142; Metin Kunt, "Osmanlı Dirlik-Kapı Düzeni ve Kul Kimliği", *Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu*; 2. Uluslararası Tarih Kongresi (8-10 Haziran 1995: İstanbul), çev. Ali Berktaş, Hamdi Can Tuncer, İstanbul 1998, s. 167; Metin Kunt, "Kulların Kulları", s. 29.

³⁶ Selânikî, *Târih-i Selaniki*, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, II, 760.

³⁷ Bazı oğlanlar erken bir yaşta Enderun'dan ayrılırken bazılarının ise ellili yaşlarda bir vazife alarak sarayı terk ederlerdi (İnalçık, *The Classical Age*, s. 76-84).

³⁸ Nitekim kadınların evlilik yaşı ve doğurganlık arası ilişkiyi inceleyen mevcut çalışmalar, kadınların hangi yaşta evlendiklerinin doğurganlığı etkilediğini belirtirler (E. A. Wrigley-R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871; A Reconstruction*,

mümkün olmamakla birlikte, hangi yaşta çocuk doğurduğu bilinen padişah kızlarının, en geç yirmili yaşların sonlarında çocuk sahibi oldukları görülmür.³⁹ Dolayısıyla saraylı cariyeler genellikle yirmili yaşların sonlarında veya otuzlu yaşlarda saraydan çıkmış olabilirler.

Saraya girişlerinde fiziksel özellikleri ve kişiliklerine göre çoğunlukla Farsça isimler verilen cariyeler, saraydan çırağ edilirken, İslâmi geleneğe uygun isimler alırlar. Bu durum özel alandan dış dünyaya açılırken yeni, hür ve itibarlı bir kimlik ile hayata başlamaları şeklinde izah edilebilir.⁴⁰ Örneğin incelenen örnekler arasında Eğlence, Gonca, Gülgün, Simten, Şivekâr gibi isimler cariyeler arasında sıkça rastlanan isimlerden bir kaçısı iken, saraydan çıktıktan sonra Ayşe, Hatice, Rukiye ve Fatma en fazla sahip olunan isimlerdir.

Buna ilaveten cariyeler, saraydan çıkışlarını takiben “sarayî”, “saraylı” unvanı ile anılırlar.⁴¹ Mevcut çalışmalar Osmanlı toplumunda kölelerin statü ve kimliklerinin efendilerinininki ile özleştirildiğini belirtir.⁴² Benzer şekilde, Saray-ı Hümayun’dan çıktıktan sonra ‘sarayî’ lakabını almış olmak, bu kadınlar için sadece çıktıkları yere tekabül etmeyip, aynı zamanda, güçlü ve itibarlı padişah hanesine mensubiyetlerinin devam ettiği şeklinde de değerlendirilebilir. Bu noktada Dilpezir örneği önemlidir. III. Selim’in (1789-1807) kızkardeşi Hatice Sultan Hicri 1212 (1797-1798) tarihinde, Dilpezir adındaki hazine dar ustasını azat eder. Aradan geçen yaklaşık on beş yıl sonraya ait olan belgelerde bile Dilpezir için ‘Hatice Sultan men-

London 1981; Richard Smith, “Fertility, Economy, and Household Formation in England Over Three Centuries”, *Population and Development Review*, Sayı 7 (1981), s. 595-622; *Family Forms in Historic Europe*, haz. Richard Wall, Cambridge 1983, s. 16.

³⁹ Padişah kızlarının yaşı için bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye: 1074-1990*, Ankara 1969, II, 408. Örneğin, III. Ahmed’in kızı Ümmü Gülsüm Sultan 24 yaşında (s. 227); III. Ahmed’in kızı Ayşe Sultan 29 yaşında (s. 231) ve II. Mahmud’un kızı Saliha Sultan 26 yaşında idi (s. 257).

⁴⁰ Nitekim azat edilme, hürriyetini kaybeden kişi için tekrar diriliş olarak değerlendirilir (Shaun Marmon, “Slavery, Islamic World”, *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1988, XI, 332).

⁴¹ On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru ‘saraylı’ ifadesine daha sık rastlanır.

⁴² Yvonne Seng, “A Liminal State, Slavery in the Sixteenth-Century Istanbul”, *Slavery in the Islamic Middle East*, haz. Shaun Marmon, Princeton 1999, s. 25-41. Memlük İmparatorluğu’ndaki örnekler için bkz. Shaun Marmon, “Domestic Slavery in the Mamluk Empire: A Preliminary Sketch”, *Slavery in the Islamic Middle East*, s. 1-21.

subu Dilpezir' şeklinde ifade kullanılıyor olması, Dilpezir'in hane mensubiyetinin devamını göstermesi açısından önemlidir.⁴³

Saray ile Devam Eden İlişki

Yeni bir kimlikle hayata başlayan saraylılar için çırağ edilmek, saray ile ilişkinin sonu manasına gelmez. İlişkinin devamını sağlayan faktörlerden biri artık orada yaşamıyor olsalar bile sarayın saraylılar nezdinde daima maddi ve manevi ihtiyaçları karşılayacak bir hacet kapısı olarak görülmesidir.

Çalışmanın başında bahsedilen Fatma örneğine ilaveten, Sarayî Sungur'un tecrübesi bu duruma çarpıcı bir örnek teşkil eder. Sarayî Fatma ile aşağı yukarı aynı dönemlerde, Ekim 1791 (Safer 1206) senesinde Sungur adlı eski bir cariye III. Selim'e mektup yazar. Kendisinin beş yaşında saraya alındığını, üç sultana hizmet ettiğini ve Büyük Hatice Sultan tarafından çırağ edildiğini yazar. Mektubunda on iki senedir kör olduğunu, fakirlik içinde yaşadığını bir gözeteni kalmadığını, çaresiz olduğunu ve sarayda yetişip oradan çırağ edildiği için dilenemediğini belirtir. Ekmek parası kadar tayinat tahsis edilmesini arzuhal eder. Bu talep üzerine III. Selim, Sungur'a gümrük gelirlerinden 20 akçe tahsis edilmesini emreder.⁴⁴

Fatma ve Sungur'un hikâyeleri, sarayda başlayan patronaj ilişkilerinin saraydan çıktıktan sonra farklı bir mahiyet kazanarak saraylıların hayatlarının sonuna kadar devam ettiğine işaret eder. Maddi taleplerin yanı sıra, kimi durumlarda saraylıların manevi destek talebinde buldukları görülür. Örneğin, III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan tarafından azat edilen Habibe Hatun öldüğünde terekesi kocası, oğlu ve çocuk yaştaki kızı Şerife Fatma arasında paylaşılır. Sonra Habibe Hatun'un kocası ve oğlu vefat eder. Şerife'nin büyük anne ve babası, Saliha Sultan'ın kızı Fatma Hanım Sultan'dan Şerife'nin hakkının yenmemesi noktasında yardım talep ederler. Kızın hissesini daha sonra almak şartıyla buluş çağına erişinceye kadar muhafaza etmesi için Fatma Hanım Sultan'a verirler.⁴⁵ Saraylı

⁴³ BOA, Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), nr. 6268; nr. 3317.

⁴⁴ Atilla Çetin, "Muhtaç bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhalı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 27, İstanbul 1989, s. 37-39.

⁴⁵ BOA, D.BŞM.MHF, 49/46.

öldükten sonra akrabalarının onu azat eden efendi ile irtibat kuruyor olması çırağ edilme sonrası devam eden patronaj ilişkilerinin bir tezâhürüdür.

Farklı mevkilerde bulunan saray mensuplarının birbirlerine vakıf gelirleri tahsis etmesi, hibeler vermesi ve adlarına hayır eserleri yaptırtması, saraylılar ve saray arasındaki bağı kuvvetlendiren vesilelerdir. Örneğin Sultan II. Osman (1618-1622) Edirne'ye ulaştığında, Hoşelhan isminde daha evvel saraydan azat edilmiş bir saraylı Bayezid Camii civarında Tunca nehri kenarında bulunan arazisini Sultan'a bağışlar. Böylece arazi "Hadaiki Hassa"ya ait olur.⁴⁶

Aradaki duygusal bağ ilişkinin devamında etkili olmakla birlikte, hukuki bağın mevcudiyeti ilişkinin devamını kesin kılar. İslam hukukuna göre azat etme sonrası oluşan 'vela' ilişkisi neticesinde cariyeyi azat eden efendi, mirastan hak sahibi olur.⁴⁷ Mevlâ, azat edilen saraylılar, onların çocukları ve saraylıların azat ettikleri üzerinde hisse sahibidir. Bu durum belgelerde, "sarayî ve sarayî mu'takalarından fevt olanların terekelerinden Hisse-i Hümâyun'a ahz edilen" şeklinde ifade edilir.⁴⁸

Mahkeme kayıtlarında yer alan yüzlerce tereke kaydında saraylıların mirasından "hisse-i hümâyun", "canib-i hümâyun" adı altında efendiye verilen hisseye dair bahisler vardır. Bir örnek seçilecek olursa, III. Mustafa'nın (1757-1774) Üçüncü Hazinekar Ustası olan Simten Usta, diğer bir ismi Fatma, Saray-ı Hümâyun'dan çırağ edildikten sonra, 1775 senesinde ölür. Terekesi Eski Saray'da kurulan mecliste müzayede ile satılır. Terekesinden dönemin padişahı Abdulhamid (1774-1789) ile Simten'in kocası hisse alır.⁴⁹

⁴⁶ Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, haz. Ahmet Süheyl Ünver, Ankara 1957, s. 31.

⁴⁷ Agostino Cilardo, "The Transmission of the Patronate in Islamic Law", *Orientalia Lovaniensia Analecta*, s. 33. Miras meselesi hakkında detaylı malumat için bkz. Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, London 1964, s. 170; Patricia Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law*, Cambridge 1987, s. 35-43; Wael Hallaq, "The Use and Abuse of Evidence: The Question of Provincial and Roman Influences on Early Islamic Law", *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 110, Ann Arbor 1990, s. 79-91.

⁴⁸ BOA, C.SM, nr. 7226.

⁴⁹ BOA, D.BŞM.MHF, 58/56.

Miras ilişkisinin çırağ edilmiş cariyelerin saray ile irtibatlarının devamı hususunda en etkin faktörlerden biri olduğu söylenebilir. Zira saray mensubiyeti saraylı kadınları diğer köle kökenli kadınlardan ayırır. Şayet saraylının efendisi hayatta değil ise, efendinin hissesi dönemin padişahına kalırken, diğer azat edilmiş köleler için eğer efendi ve onun erkek mirasçıları hayatta değil ise, hisse kesilir.⁵⁰ Böylece azat edilen kişinin efendisinin hanesi ile olan irtibat kopmuş olur.

Hukuki bağın mevcudiyeti, efendiye mirastan hisse düşüyor olması, saraylıların saray ile olan bağlarının devamına ve saraylıların saray tarafından yakinen takip edilmesine neden olduğu söylenebilir. Saraylılar ve saraylıların cariyeleri mallarını vakfetmek, satmak veya hibe etmek istedikleri takdirde darüssade ağasının izni ve haremeyn müfettişinin bilgisi olması gerekir.⁵¹

Saraylıların davalarında sarayın mahkeme yeri olarak kullanılıyor olması, çırağ edilmiş cariyelerin saray ile irtibatını sağlayan önemli faktörlerden bir diğeridir. İmparatorluğun diğer kadınları gibi saraylılar da mahkemelere sıklıkla başvururlar. Çırağ edildikten sonra boşanma, miras, mal alım satım, vasi tayini gibi muhtelif hukuki meseleleri sarayda kurulan mahkemede görüşülür. Yeni Saray veya Eski Saray'da kurulan mahkemede, bevab, teberdar, harem kethüdası, çukadar gibi saray mensuplarının saraylıların davalarında şahit, vekil ve vasî olarak yer aldıkları görülür.

Efendi ile azat edilmiş köle arası ilişkinin devamı sadece saraylı cariyelere mahsus değildir. Diğer azatlı kölelerin, efendi ve onun hane mensupları ile ilişkilerini farklı şekillerde devam ettirdiklerine dair örnekler mevcuttur.⁵² Ancak söz konusu padişah hanesi mensubu saraylılar olduğu zaman, devam eden ilişkinin siyasi tezahürleri söz konusudur. Zira çırağ

⁵⁰ Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, s. 170.

⁵¹ Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200*, İstanbul 1931, s. 20.

⁵² Bu konuda muhtelif örnekler için bkz. Metin Kunt, "Kulların Kulları", s. 29; Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *İJMES*, Sayı 27, Cambridge 1995, s. 43; David Ayalon, "Mamluk," *Slavery in the Islamic Middle East*, haz. Shaun Marmon, Princeton 1999, s. 89-117. Askeri olmayan köle kökenli insanlar için bkz. Mohammed Ennaji, *Serving the Master: Slavery and Society in Nineteenth Century*, çev. Seth Graebner, New York 1999; Yvonne Seng, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul", *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, Sayı 39, Leiden 1996, s. 148.

edilmiş olanlar için himayenin kendileri ve akrabaları üzerinde devam ediyor olması önemli iken, diğer taraftan saray için hane mensupların sadakatinin ve hizmetlerinin uzun vadede tesis edilmesi önemlidir.

Çırağ Edilme Sonrası Saray Dışında Yaşam

Saray ile irtibatın ve patronaj ilişkilerinin ölene kadar devam ettiği gerçeği üzerine, saraylılara farklı alanlarda sunulan himayenin gerek saraylılar gerekse hanedan ve saray açısından neticeleri söz konusudur.

Evlilik

'Hayırlı kapılar aç' duasının, en fazla dışarıda yaşama başlamanın ilk aşaması olan evlilikler için söz konusu olduğu söylenebilir. Enderun'dan çıkma, yeni bir kariyer manasına gelirken, Harem-i Hümayun'dan çıkma genelde evlilik manasına gelir. Bazı kadınlar bekâr olarak ölürken, büyük çoğunluk uygun kişiler ile evlendirilir veya evlenmelerine destek olunur. Bir örnekte, I. Abdülhamid (1774-1789) haremde eğitilmiş on beş yaşındaki bir cariyesini vezirinin oğluna tavsiye etmektedir.⁵³ Saraylıların kimi saraydan çıkarken, kimisi ise bir müddet dışarda yaşadktan sonra evlenir.

Mevcut yüzlerce örnek arasında Simten ve Dilpezir Ustaların evliliklerinden bahsedilebilir. Sultan III. Mustafa (1757-1774), Üçüncü Hazinekar'ı olan Simten Kadın binti Abdullah'ı çırağ eder ve Hacı Beyzade Feyzullah Bey ile evlendirir.⁵⁴ Saraydan çıktıktan sonra Fatma ismini alan Simten 1775'te öldüğünde, Hacı Beyzade Feyzullah Bey dönemin Silahşör-i Şehriyari'sidir.

Simten Kadın'ın evliliğinden bir kaç yıl sonra III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan (1768-1822), ahretlik kızı olarak gördüğü Hazinekar Ustası Dilpezir'i azat eder ve Enderun'da yetişen ve II. Mahmud'un Silahdarlığını yapan Şerbetçi Emin Ağa ile evlendirir.⁵⁵

⁵³ TSMA.E. 7029.

⁵⁴ BOA, D.BŞM.MHF, 58/56 (1189/1775-76).

⁵⁵ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 95, Ceride vr. 12a. Şerbetçi Emin Ağa hakkında bilgi için bkz. Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmanî*, II, 454.

Simten ve Dilpezir örneğinde olduğu gibi, saraylılar çoğunlukla askerî sınıfın farklı kategorilerine mensup muhtelif statülerdeki erkekler ile evlenirler. Mevcut örneklerde, Enderun'dan çırağ edilmiş kişiler çoğunluğu teşkil etmekle birlikte seyfiye, kalemiye ve ilmiye mensubu kişilere rastlanır.⁵⁶

Kocaların gerek statü, gerek evlilik yaşı itibariyle farklılıklar arz ettiği görülür. Örneğin Sarayî Şehsuvar Hatun 1 kuruş mehr-i müeccel ile Seyyid Hasan Çelebi bin Ahmed ile evli iken,⁵⁷ Musahibzade İbrahim Bey'in zevcesi Hürrem Kadın (ö. 1192/1778) 2.390.160 akçe mehr-i müeccel ile ölür.⁵⁸ Kişinin harem hiyerarşik yapısı içindeki statüsünün kocasının statüsünde belirleyici olduğu, üst statüye mensup kadınların genelde yüksek mevkideki erkekler ile evlendikleri görülür. Silahşör-i şehriyâri, şeyhulislam, silahdar-ı şehriyâri, musâhib gibi üst düzey kişiler ile evli olarak ölen küçük bir grubun yanı sıra, büyük çoğunluğun her meslek grubunun orta ve daha alt kademelerinden kişiler ile evlendikleri görülür.

Siyasi gücün hanelerde toplandığı, intisap ilişkilerinin önemli olduğu ve hiizler arası mücadelelerin siyaset yön verdiği bir yapıda, saraylıların çoğunun askeri ve genelde de saray mensubu erkekler ile evlenmeleri, evliliklerin siyasi ve stratejik önemi olduğunu gösterir.

Hanedan mensupları ve yönetici elit arasında derin ilişki ağları sağlama ve kuvvetlendirme amacıyla icra edilen evliliklere benzer şekilde, saraylıların evliliklerinin, saray içi ve dışında yeni ilişki ağlarıyla ittifakların kurulmasına, mevcut ilişkilerin kuvvetlendirilmesine ve nihai olarak hanedana sadık hanelerin oluşumunu sağlayacağına şüphe yoktur. Zira padişahın güç ve itibarı için yönetici eliti kontrol altında tutabilmesi, hiizleri idare edebilmesi ve özellikle yüksek statü mensubu kişilerin hanedana sadakatini tesis etmesi önemlidir.

Saraylı ve kocasının statüsü ve buna paralel olarak hanedana yakınlığı, evliliklerin siyasi manasını ve önemini değiştirir. Farklı dönemlerde yaşa-

⁵⁶ Önceki dönemlerde saraylıların kocalarının askerî sınıfın hangi bölümlerine mensup olduklarının mukayeseli değerlendirilmesi, on sekizinci yüzyılda saraylıların evliliklerinin siyasi manaları hakkında bilgi sağlayacaktır.

⁵⁷ TSMA.E, 126/50.

⁵⁸ BOA, D.BŞM.MHF, nr. 12844.

yan Simten ve Dilpezir ustaların evlilikleri, saraylı evliliklerinin siyasi mahiyetini açığa çıkarır. Simten Kadın ile evli olan Feyzullah Bey'in babası yine bir dönem Silahşör-i Şehriyari olan Emin Mehmed Bey olup, kendisi 1757 senesinde Leyla Kadın (ö. 1794/95) ile evlenmiştir.⁵⁹ Vaktiyle III. Osman'ın (1754-1757) baş kadını olan Leyla Kadın, padişahın ölümünü takiben birkaç ay içinde Emin Mehmed Bey ile evlenir ve bu evlilikten Feyzullah doğar.⁶⁰ Sultan III. Mustafa, hazinedarını dönemin Silahşör-i Şehriyârî'sinin genç oğlu ile evlendirir. Feyzullah Bey'in annesi Leyla Kadın'ın bir önceki padişah ile yakın bağlantısı düşünülecek olursa, Leyla'nın oğlunun, dönemin padişahının en sadık hizmetkârıyla evlendirilmesi, bu evliliğin önemine işaret eder. Bu evlilik neticesinde, Sultan III. Mustafa'nın, Silahşör Emin Mehmed Bey-Leyla Kadın- Feyzullah Bey-Simten Kadın hanesinin sadakatini tesis etmiş olduğu düşünülebilir.

Benzer şekilde, Dilpezir'in Silahdar ile evliliği, dönemin önemli aktörlerinden olan padişah kızları ve silahdarları çerçevesinde değerlendirildiğinde önemi açığa çıkar.⁶¹ Dönemin güçlü kadınlarından Hatice Sultan'ın yakın hane mensubunun saray içinde etkin olan ve genelde padişah kızları ile evlendirilen silahdar ile evlendirilmesi, Silahdar'ın hanedana sadakatini kuvvetlendireceği gibi, özellikle kardeşi III. Selim döneminde büyük güç sahibi olan Hatice Sultan ile II. Mahmud arasında bir bağ oluşmasına ve Hatice Sultan'ın siyasi alanda itibarının artmasına tesir etmiş olabilir.

Mevcut örnekler değerlendirildiğinde, dönemin değişen-çeşitlenen elit yapısının, siyasetteki yeni dengelerin kocalara yansıdığı görülür. İlk olarak saraylıların %97'si 'binti Abdullah' iken, kocaların büyük çoğunluğunun 'bin Abdullah' olmadığı görülür. Bu durum bu dönemde devşirme sisteminin eskiye kıyasla önemini yitirmiş olması ile alakalı olduğu düşünülebilir.⁶² Ayrıca, Simten Usta'nın eşi Hacı Beyzade Feyzullah Bey veya Sarayî

⁵⁹ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, 457.

⁶⁰ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 236.

⁶¹ Padişah kızlarının on sekizinci yüzyıl'da rolleri için bkz. Tülay Artan, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", s. 53-94. Silahdar-ı Şehriyari hakkında bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 342.

⁶² On altıncı yüzyılda saraylıların kocalarının kimliklerinin değerlendirilmesi bu açıklık getirecektir.

Behramşah Hatun ile evli olan ve Sadrazam Piri Paşa'nın soyundan gelen Pîripaşazade Esseyid Sadeddin Bey bin Mehmed Bey⁶³ örneğinde olduğu gibi köklü aile mensuplarına rastlanıyor oluşunun zaman içinde farklı alanlarda aristokratik bir yapının oluşmasının neticesi olduğu düşünülebilir.

Benzer şekilde, vezir ve paşa hanelerinin siyasi öneminin arttığı ve hükümetin üst pozisyonlarına Enderun mezunlarına alternatif oluşturduğu bu dönemde, vezir ve paşa hanelerine mensup kişilerin saraylılar ile evlilikleri dönem şartlarının yansımaları olarak değerlendirilebilir. Sarayî Bahri Hatun'un (ö. 1133/1729) Kapudan Vezir Süleyman Paşa'nın kethüdası Mustafa Ağa bin Ali ile evliliği⁶⁴ veya Sarayî İltifat Hatun'un (ö. 1202/1787) Cidde Valisi Mehmed Paşa'nın kethüdası Mehmed Bey ile evliliği⁶⁵ bu duruma örnektir.

Siyasi hane mensuplarının evlilikleri her dönemde siyasi manalar taşır. İncelenen dönemde, önemi artan kalemiye mensuplarının, beyzâdelerin, Bâbîâli, vezir ve paşa hanesi mensupları gibi askeri sınıfın farklı kesimlerinden kişilerin saraylıların kocası olarak yer alması, saraylıların evliliklerinin 16. yüzyılda bir kısmı devşirme kökenli olan askeri sınıf mensupları ile gerçekleşmesi beklenen evliliklerinden daha farklı bir mana taşıyor olabilir mi sorusunu akla getirir. Padişahın dönemin elit yapısına nüfuz ederek hakimiyetini geniş bir alana yayma ve evlilik sonucu oluşan muhtelif ölçek ve siyasi önemdeki uydu haneler ile siyasi bağları güçlendirme yolunda bu evliliklerin önemli olduğu söylenebilir.

Netice itibarıyla, saray mensubiyeti evlilik bağları ile başka bir şekle bürünür ve evlilikleri ile siyasi kültürün bir parçası olmaya devam ederler.

Yerleşim Alanları

İstanbul yoğunluklu olmakla birlikte imparatorluğun farklı bölgelerinde, evli veya bekâr yaşamaya başlayan saraylılara kimi zaman ev verildiği veya sonrasında destek olunduğu görülür. Nitekim Dilpezir Hanım tecrübesi çarpıcı bir örnektir. 1807 senesinde İbrahim Kethüda'nın emlakı zapt edilir ve kendisinin Soğanağa mahallesinde bulunan evi, IV. Mustafa

⁶³ Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği - 0195, s. 77 (1189/1775).

⁶⁴ Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği - 0113, (1133/1720-21).

⁶⁵ BOA, D.BŞM.MHF, nr. 12925, (1202/1787).

ve III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'a (1768-1822) verilir.⁶⁶ Hatice Sultan, bu evi Şerbetçi Emin Ağa ile evliliğinden üç sene önce hazinedarı Dilpezir Usta'ya tahsis eder.⁶⁷ Dilpezir 1810 senesinde evlendiğinde kocası ile birlikte İbrahim Kethüda konağında yaşamaya başlar.⁶⁸

Daha mütevazı statüde olan Sarayî Halime, Valide Sultan tarafından azat edilir ve daha önce yine Valide Sultan tarafından azat edilmiş olan Sarayî Hatice'nin evine gider ve yeni bir hayat kurmak için yardım ister. Sarayî Halime evlenmeyi düşündüğünü, çeyiz, köle ve bir ev almak istediğini belirtir ve Sarayî Hatice'ye para verir. Sarayî Halime'ye Sarayî Hatice'nin oturduğu mahalle olan Çukurbostan civarında Derviş Ali mahallesinde 720 kuruş değerinde ev satın alınır.⁶⁹

Dilpezir ve Halime'nin örneklerinde görüldüğü gibi, kimi durumlarda saraylılara ev tahsis edilmesi veya saraydan çıkmış kişilerin yeni çırağ edilmiş saraylılar ile ilgilenmeleri için görevlendirilmeleri, saray mensubiyetinin, kişinin nerede ve hangi koşullarda oturacakları konusunda belirleyici olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Kocalarda görülen heterojen yapı, saraylıların yerleşim düzeni için de sözkonusudur. Her saraylının Dilpezir Hanım gibi Soğanağa mahallesinde İbrahim Kethüda konağında oturması beklenemez. Nitekim 1774 senesinde vefat eden Sarayî Hafize Hatun, Küçük Ayasofya olarak da bilinen Hüseyin Ağa mahallesinde otururken evden çıkarılır. Evsiz kalan Hafize Hatun'u kimse evine almadığı için Cebecibaşı Ali tarafından sahiplenilir ve daha sonra mahalle imamının evine yerleştirilir.⁷⁰

⁶⁶ Ceride, vr. 12a, haz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2002, s. 95, 128.

⁶⁷ BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 2342/50.

⁶⁸ İbrahim'in (ö. 1648) saltanatı esnasında Kethüda Kadın olan Şekerpare Hatun için ev satın alma kaydı için bkz. BOA. Ali Emiri (AE), İbrahim, nr. 403, aktaran Leslie Pierce, *The Imperial Harem*, s. 317. Ayrıca Osmanlı toplumunda yaşayan köle ve cariye-lere azat edilmeleri üzerine efendileri tarafından ev verildiğine dair örnek için bkz. İzzet Sak, "Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)", Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1992, s. 139.

⁶⁹ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Hümâyün- 0106, s. 27 (1129/1717).

⁷⁰ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği - 0193, s. 9 (1188/1774).

İncelenen tereke kayıtlarına göre saraylıların İstanbul'un muhtelif muhitlerine dağıldıkları görülür. Ancak Dilpezir ve Halime için söz konusu olduğu gibi büyük çoğunluğu (%82) Suriçi'nde yaşar. Suriçi'nde yoğunluk sırasına göre, Fatih, Süleymaniye, Yeni Saray, Eski Saray, Divan-yolu ve Ayasofya çevresi, Bayezid, İskenderpaşa, Laleli, Aksaray, Zeyrek, Davutpaşa, Kocamustafapaşa ve Topkapı'da ikamet ettikleri görülür. Ayrıca saraylıların Suriçi'nin bazı mahallelerinde yoğunlaştıkları dikkati çeker. Örneğin, Bayezid Camii civarında Emin Bey, Kürkçübaşı Şemseddin Ahmed Bey, Koruk Mahmud Paşa, Daye Hatun, Aşık Paşa, Kabasakal, Sarı Musa, Molla Gürani civarı, Süleymaniye, Sarıgez, Mustafa Bey, Fatih'te Kâtip Muslihiddin, Kocamustafapaşa'da Hacı Hamza, Kumkapı'da Saraç İshak, Aksaray'da Murad Paşa, Ahırkapı'da Akbiyık mahalleleri saraylıların daha yoğun yaşadıkları bölgelerdir.

Çoğunluk Suriçi olmakla birlikte, Bilâd-ı Selâse olarak adlandırılan Üsküdar, Galata ve Eyüp bölgesinde yaşayan saraylılar da mevcuttur. 18. yüzyılda Bilâd-ı Selâse bölgesinde yaşayan nüfusun oranı, 17. yüzyıla kıyasla daha yüksek görünür.⁷¹ Bilâd-ı Selâse bölgesinde yaşayan saraylıların sayısı, İstanbul nüfusunun dağılımına paralel şekilde, Suriçi'ne kıyasla çok daha düşüktür.⁷² Yoğunluk sırasına göre, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da yaşayan saraylıların, Galata'da Firuz Ağa mahallesi, Eyüp'te Cami-i Kebir mahallesi, Üsküdar'da Gülfem Hatun, Aşçıbaşı ve Hatice Hatun mahallelerinde yoğunlaştıkları görülür.

Oturulan muhitler konusunda kocaların mesleklerinin de belirleyici olduğuna şüphe yoktur. Nitekim incelenen örnekler arasında saray hizmetinde olan kocaların, ilmiye veya kalemiye mensuplarına kıyasla saraya daha yakın muhitlerde oturdukları görülür.⁷³

⁷¹ On yedinci yüzyıl mukayesesini için Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1995 kullanılmıştır.

⁷² On sekizinci yüzyılda İstanbul nüfusunun dağılımı için bkz. Halil İnalçık, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, 220-239.

⁷³ Belli grup mensuplarının, şehrin spesifik yerlerinde konumlandıkları görülür. Örneğin yeniçeriler saray civarında bulunan hipodrom ve kışlalar etrafından yer alır (Robert Mantran, *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de se Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, Paris 1965, s. 36). Benzer şekilde ilmiye mensupları Fatih-Sultan Ahmed camii aksi arası ve Süleymaniye camii etrafında yoğunlaşır.

Mesleğe ilave olarak saraylı ve kocasının statüsünün de oturulan muhitlerde belirleyici olduğu söylenebilir. Üst statüye mensup saraylı ve kocalarının hanelerinin büyük çoğunlukla saraya daha yakın olan ve kibar semtleri olarak adlandırılan Yeni Saray, Süleymaniye, Fatih, Aksaray, Soğanağa, Kumkapı, Kadırga, Kabasakal, Ayasofya bölgesinde yoğunlaştıkları görülür.⁷⁴ Nitekim Dilpezir'in oturduğu Divanyolu'na kadar uzanan Soğanağa mahallesinde orta ve üst dereceli devlet adamları ve diğer saray mensubu kişiler oturur.⁷⁵ Saray-ı Hümâyun'dan uzaklaştıkça yüksek statülü kadınların azaldığı dikkati çeker.⁷⁶

Saray tecrübesinin bir grup saraylıya, saraya yakın seçkin semtlerde yaşama imkânı açması, yeni oluşan hane mensupları açısından güç ve itibar kaynağı olarak nitelendirilebilir.⁷⁷ Beri taraftan saraylı ve çoğunluğu saray mensubu kocalardan oluşan hanelerin statülerine paralel şekilde Saray-ı Hümâyun'a muhtelif mesafelerde konumlanması, Saray-ı Hümâyun etrafında, saray ile ilintili bir saray çevresi oluşmasına vesile olur. Nitekim 19. yüzyılda hanedan ailesinin Beşiktaş, Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız saraylarında yaşamasına paralel bir şekilde, üst statü mensubu ekâbirlerin Çağaloğlu, Sultanahmet, Bayezid, Süleymaniye civarından bu bölgelere yerleştiği görülür.⁷⁸ 19. yüzyılda, Beşiktaş Sinan-ı Cedid mahallesinde yaşayanların çoğunun askeri mensubu olması ve o bölgede birçok saraylının yaşıyor olması tesadüf değildir.⁷⁹

⁷⁴ Saraylıların tesbit edilen dağılımı, Evliya Çelebi'nin on yedinci yüzyılda ekabir konaklarının Hipodrom ve Ayasofya civarı, Ayasofya'dan Bayezid'e kadar Divan Yolu'nun iki tarafı, Süleymaniye camii civarı, Şehzade ve Vefa meydanı ve Ahırkapı'da yerleştiği bilgisi ile paralellik arzeder (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, İstanbul 1998, Robert Mantran, *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de ses Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, s. 28).

⁷⁵ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar*, s. 78.

⁷⁶ Belirtilmesi gereken bir husus da bazı yüksek statülü saraylıların, dönemin ekâbir ve zâdegânı tarafından tercih edilen Eyüp bölgesinde oturduklarıdır. Örneğin, Sarayî Odalık Hadice Hatun binti Abdullah (ö. 1133/1720) Eyüp'te Baba Haydar mahallesinde yaşamaktadır (Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, 0113, s. 35).

⁷⁷ Nitekim Gideon Sjoberg'in belirttiği gibi merkeze yakın olmak üst sınıf imtiyazlarını sürdürmenin bir yoludur (Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City, Past and Present*, New York 1965, s. 98-99).

⁷⁸ Bu bölgenin tarihi gelişimi için bkz. Burak Çetintaş, *Dolmabahçe'den Nişantaşı'na: Sultanların ve Paşaların Semtinin Tarihi*, İstanbul 2005.

⁷⁹ Alaaddin Aköz, *Bir İmanın Nikâh Defteri: Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi*, Konya 2006.

Osmanlı toplumunda azat edilen köle ve cariyeler, örneğin Amerika kıtasında bulunan kölelerin aksine, topluma entegre olur ve toplumun bir parçası olarak yaşamaya başlar. Şehrin farklı mahallelerinde oturan saraylıların çırağ edilme sonrasında diğer azat edilmiş köleler gibi toplum ile özellikle mahalle halkı ile bütünleşip kaynaştıkları, muhtelif vesileler ile sosyal ve toplumsal ilişkileri içine girdikleri görülür. Mahkeme kayıtları saraylıların ticari alışveriş, alım-satım, şahitlik, velayet, vesayet, veraset hibe gibi vesileler ile toplumun farklı kesimlerinden insanlar ile özellikle mahalle halkı ile irtibat dâhilinde olduklarını ve bu insanları saray dünyası ile tanıştırdıklarını gösterir.⁸⁰

Saray kültürüne aşına olan, saray ile bağlantıları kopmayan ve halkın arasına karışarak yaşamlarına devam eden saraylıların maddi kültürlerinin değerlendirilmesi önemlidir.

M a d d i D ü n y a

Evliliğe, oturulan muhite tesir eden saraylı kimliği kaçınılmaz olarak servet ve sahip olunan eşyalara da yansır. Nitekim *Sarayî* Simten Usta binti Abdullah, 17.188 kuruşu (2.062.560 akçe) bulan serveti ile çok varlıklı bir kadındır.

Saraylıların hayatlarının diğer cephelerindeki heterojen yapı, servet ve eşya dağılımı için de söz konusudur. Halil Ağa bin İbrahim ile evli olan Üsküdar Hacı Hatun Mahallesi sakini Sarayî Fethiye Kadın binti Abdullah, 1721 tarihinde öldüğünde kocası ve dönemin padişahı III. Ahmed arasında Eski Saray'da taksim edilen terekesinin değeri 8.828 kuruştur (1.059.360 akçe).⁸¹ Fethiye Kadın o dönemde Üsküdar'ın muhtelif mahallelerinde yaşayan kadınlara kıyasla çok daha büyük bir servete sahiptir.⁸²

⁸⁰ Betül İpşirli Argıt, "Üsküdar'ın Toplumsal Zenginliğinin Farklı bir Yönü: Saraylı Cariyeler", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007*, İstanbul 2008, I, 437-450; a.mlf., "Manumitted Female Palace Slaves (*Sarayî*) as Members of Ottoman Neighborhoods in the Eighteenth Century", *MESA*'da sunulan tebliğ, Boston, Kasım 18-22, 2009.

⁸¹ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği -0111, s. 52; Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği- 0113, s. 211-212.

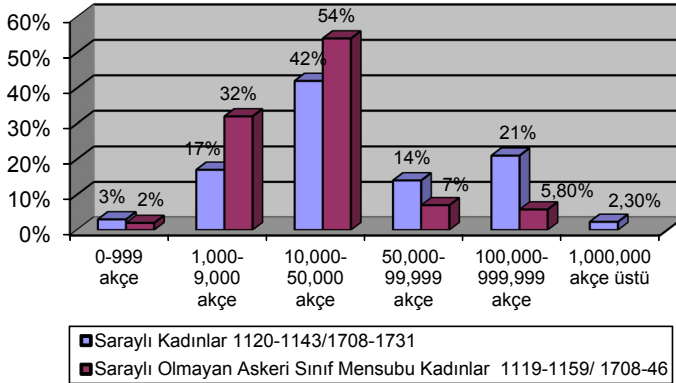
⁸² Betül İ. Argıt, "Üsküdar'da Yaşayan Kadınların Maddi Durumları ve Gündelik Hayatları," *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007*, İstanbul 2008, I, 437-450.

Diğer taraftan, Kasımpaşa'da, el-hac Hüsrev mahallesinde oturan Sarayî Rukiye Hatun aynı tarihlerde öldüğünde sadece 440 akçelik eşyası vardır.⁸³

Değişen ekonomik ilişkiler neticesinde zenginleşen kesimin genişlediği ve yeni tüketimin alışkanlıklarının geliştiği bu dönemde saraylıların maddi dünyasının değerlendirilmesi önemlidir.⁸⁴ Saray mensubu kadınların maddi dünyalarının aynı dönemde yaşamış ve toplumun zengin kesimini oluşturan saraylı olmayan askeri sınıf mensubu kadınlar ile mukayeseli değerlendirilmesi, saray mensubu olmanın bu kadınların servetlerini ve sahip oldukları eşyaları nasıl etkilediğinin tespit edilmesini sağlayacaktır.

Saraya intisap etmiş olmanın neticesinde sunulan maddi patronajın saraylıların servetleri ve tüketim alışkanlıklarında etkin olduğu görülür. Bir grup saraylının, özellikle padişahın eski kadınları ve idari personelin, çağdaşlarında benzeri olmayacak şekilde çok daha zengin oldukları görülür. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere, askeri sınıf mensubu kadınlar arasında orta grup daha geniş iken, saraylılar arasında yapının daha heterojen olduğu, zengin grubun daha geniş olduğu dikkati çeker.

18. Yüzyılın İlk Yarısından Yaşayan Saraylı ve Saraylı Olmayan Askerî Sınıf Mensubu Kadınların Ortalama Servetleri

⁸³ Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği - 0101, s. 167. Mukayese amaçlı vermek gerekirse bu dönemde ortalama bir yorganın fiyatı 100 akçe iken, en ucuz evin fiyatı 5000 akçedir.

⁸⁴ Dönemin değişen tüketim anlayışı için bkz. Donald Quataert, 'Introduction', s. 10.

Genel olarak zenginleşmenin ve buna paralel olarak tüketim alışkanlıklarının arttığı 18. yüzyılın ikinci yarısında saraylıların ve askeri mensubu kadınların servetleri değerlendirildiğinde, genel olarak her iki grup arasında da bir zenginleşme olduğu, ancak hala bir grup saraylının çağdaşlarından zengin olduğu görülür.

Saraylılara harem hizmeti esnasında verilen maaşların yanı sıra, muhtelif vesileler ile harem içinde ve çıktuktan sonra verilen hibeler ve diğer ihсанlar saraylıların mal varlığında belirleyici olur. Saraydan çıktuktan sonra da maddi himayenin devam ettiği, maaş almaya devam ettiklerine dair çok sayıda arşiv malzemesi mevcuttur. Ayrıca tahsis edilen vakıf gelirleri, haslar ve mukataalar önemli gelir kaynaklarıdır. Örneğin, Dilpe-zir Hanım imparatorluğun farklı yerlerinden gelir elde eder. Kendisine Erzurum'un Kelkit Bölgesi'nde bir malikâne⁸⁵, Halep mukataası⁸⁶ Erzurum'da Hınıs ve Tekman mukataalarına⁸⁷ ilaveten sahilhane ve bir bağın mukataası verilmiştir.⁸⁸ Benzer şekilde büyük bir servet ile ölen Simten Kadın, Sepetçiler Han'ın sahibidir.⁸⁹

Varlıklı bir kişi ile evli olmanın neticesinde alınan yüksek meblağlı mehr ve miras, saraylıların mal varlığında etkili olur. Askeri sınıf mensubu kadınlar ile mukayese edildiğinde bir grup saraylının çok yüksek miktar mehir sahibi olduğu dikkati çeker. Örneğin Simten Kadın'ın mehr-i müec-celi 180.000 akçe, Sultan Numan Efendi çırağı Mehmed Şemseddin Beğ zevcesi Cilve Hatun nam-ı diğer Ümmü Gülsüm Hatun'un (ö. 1781) mehri 60.000 akçe gibi yüksek miktarlardır.⁹⁰

Servet oluşumuna paralel şekilde saraylı olmanın sahip olunan eşyalar üzerine de tesiri görülür. Simten Kadın envai çeşit kıyafetler, mücevherler ve kölelerin yanı sıra o dönemde yaşayan kadınlarda görülmeyen son derece lüks ev eşyaları, nadir görülen saatler ve kitaplara sahiptir. Simten Kadın'ın terekesinde görülen eşyalar vaktiyle III. Ahmed'in Hazinedar Ustası olan

⁸⁵ BOA, Cevdet Dahiliye (C. DH), 342/17079, (1212/1797).

⁸⁶ BOA, C.SM, 66/3317, (1227/1812).

⁸⁷ BOA, C.SM, 106/5319, (1230/1814).

⁸⁸ BOA, Hatt-ı Hümayun (HH), 672/32877, (1230/1814).

⁸⁹ BOA, D.BŞM.MHF, 58/56; Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği- 0195, s. 60.

⁹⁰ BOA, D.BŞM.MHF, 12881.

ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesinden sonra Saray-ı Cedid'den ayrılarak Kabasakal mahallesinde iki cariyesi ile yaşama başlayan Dilhayat Kadın'a göre mütevazı görünmektedir Dilhayat 1740 yılında yaşama veda ettiğinde 770 parça eşyası vardır.⁹¹ Benzer şekilde Musahibzade İbrahim Bey'in zevcesi Hürrem Kadın'ın terekesinde 659 parça eşya mevcuttur.

Harem hizmeti esnasında veya sonrasında verilen hediyeler, satın alma veya miras yolu ile elde edilen eşyalar bir grup saraylı, özellikle en zengin grup, aynı dönemde yaşayan ve toplumun zengin kesimini oluşturan askerî mensubu kadınlardan daha fazla sayıda ve çeşitte eşya sahiptir. Servetlerdeki heterojen yapıya paralel şekilde sahip olunan eşyaların da sayısı, çeşit ve kalitesi farklılık gösterir. Dilhayat veya Simten Kadın'ın sahip olduğu sayıda ve çeşitlilikte eşyaya sahip olarak ölen saraylıların sayısı elbette azdır. Grafîge de yansıdığı üzere, yaşamlarını bazen fakirlik sınırında ve pek de iyi hayat şartları içinde sürdürmeyen saraylılar mevcuttur.

Asrın ikinci yarısında, artan zenginleşmeye paralel olarak saraylıların sahip oldukları eşyalar sayısı, kalite ve çeşitlilik itibarıyla ilk döneme kıyasla büyük zenginlik gösterir. Bu dönemde askeri sınıf mensubu kadınlar ile aradaki fark azalır. Ancak yine de en zengin saraylılar daha çok sayıda ve çeşitlilikte eşyaya sahiptir. Nitekim Beckâri, Lehkâri, Saksonya ve fağfûri gibi değerli ve nadir lüks ev eşyalarına sahip saraylılar mevcut olmasına rağmen, bu eşyalara çok zengin askeri sınıf mensubu kadınlar arasında rastlanmamıştır.

Netice itibarıyla, gerek maddi kültür, gerek konuşma ve görgü noktasında saray kültürü ile beslenen ve saraydan çırağ edildikten sonra hem saray ile ve hem de toplumun farklı kesimleri ile irtibat dâhilinde olan saraylıların, buldukları mekânlarda saray kültürünü halka tanıtır, taşıdıkları söylenebilir. Nitekim bir fermanla kadınlar 'saraylı kadınlar gibi giyinmeyiniz' şeklinde ikaz edilirler.⁹² Bu durum saraylıların farklı kültüre sahip olduğunu, Osmanlı kadınlarının saraylı kadınların maddi kültürlerinden, yaşam tarzlarından haberdar olduğunu ve saraylıların giyim

⁹¹ BOA, D.BŞM.MHF, 30/37; Talip Mert, "Dilhayat Kalfa'nın Mirası", *Musiki Mecmuası*, Sayı 466, İstanbul 1990, s. 68-72.

⁹² BOA, HH, 18712/319, (1250/1834).

tarzının toplumun diğer kesimlerine taşındığını ve bunun toplum tarafından tatbik edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Özellikle payitaht dışında yaşayan ve toplum ile irtibatı olan saraylıların saray kültürünü İstanbul dışına taşıma noktasında önemli olacaklarına şüphe yoktur. Örneğin, Birgi Ödemiş'te yaşayan ve Ali Bey ile evli olan Sarayî Hemeta Kadın (ö.1808), bir ihtimalle çeyiz olarak verilmiş Saksonya eşyalar gibi o dönem için lüks olan değerli eşyalara sahiptir.⁹³ Hemeta Kadın örneğinde olduğu gibi saraylıların yaşadıkları yerlerin kültürüne katkı sağlamaları beklenir. Ayrıca saraydan çırağ edilmiş cariyelerin sadece sahip oldukları maddi kültürü göstermek yolu ile değil, kimi zaman saray hakkında şifahi bilgi vermek suretiyle de saray kültürünü halka taşıyacaklarına şüphe yoktur. Nitekim d'Ohsson, saray hareminden azat edildikleri halde hâlâ burası ile ilişki içerisinde olan eski köle kadınların kocaları aracılığıyla özel bağlantılar kurar ve harem hakkında muhtelif bilgiler edinir.⁹⁴

Hayırseverlik

Maddi olarak himaye edilen saraylıların hayır işlerinde etkin oldukları görülür. Saraylılar statülerine ve servetlerine paralel şekilde toplumun ve sarayın yararına hayır işlerinde bulunurlar. Aile bireyleri ile bağları kopmuş olması ve genel olarak çocukları olmaması hayır işlerine tesir etmiş olduğu düşünülebilir.

İlk olarak, saraylıların gerek haremde gerekse çıktıktan sonra hibe tahsislerinde buldukları görülür. İncelenen terekelerde, mallarının üçte birini bağışlama manasına gelen 'sülüs' tayinlerinin, saraylı olmayan askerî sınıf mensubu kadınlara kıyasla daha yoğun olduğu dikkati çeker. Örneğin on sekizinci yüzyılın ilk yarısında ölen 338 saraylının terekeleri incelendiğinde sülüs tayini oranı %30 iken, Kısmet-i Askerî mahkemesine kaydedilen kadınlar için bu oran %8'e düşer. Saraylılar çoğunlukla cariyelerine ve farklı statülerdeki diğer saray mensuplarına hibe yaptıkları dikkati çeker.

⁹³ BOA, D.BŞM.MHF, nr. 13163.

⁹⁴ Rachida Thili Sellaouti, "The Image of the Muslim Women According to the *Tableau Général de l'Empire Othoman* or the 'Regeneration' of the Ottoman Empire", *İmparatorluğun Meşalesi, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü ve Ignatius Mouradega d'Ohsson*, İstanbul 2002, s. 123.

Ayrıca saraylıların büyük çoğunluğunun ‘yarı-ailevi’ kategorisine giren vakıflar kurdukları görülür. Böylece hem kendi mallarını koruyup kendilerine gelir sağladıkları ve birçok durumda vakıf gelirleri tahsisi veya müteveli tayini suretiyle saray mensuplarının menfaatlerini korudukları görülür. Örneğin, I. Abdülhamid zamanında Harem-i Hümayun’da ket-hüda olan Şuhi Kadın binti Abdülmennan yeniden inşa ettirdiği çeşmenin masraflarını karşılamak için vakıf kurar. Harem’de (Hürrem Saray-i Sultâni) Oda Halifesi olan Müstesna Hatun binti Abdullah ve kahvecibaşısı Teberdar Süleyman Ağa bin Hüseyin’i vakfına vekil olarak seçer. Ayrıca diğer bir saray personeli olan Bevvab-ı Sultânî Mehmed Halife bin Âsafı ve Eski Saray teberdarları emeklilerinden Süleyman Ağa bin Hüseyin’i günlük 5 akçe ile müteveli tayin eder. Süleyman Ağa’nın ölümünü takiben onun soyundan gelenlerin müteveli olmalarına karar verilir.⁹⁵

Saraylılar vakıfları yolu ile saray mensuplarını kollarken, yaptırdıkları hayır eserleri ile saray dışında etkin ve görünür olurlar. Saraylılar birçok alanda himaye edilen pozisyonunda yer alırken, hayır eserleri inşası ile hâmi olarak yer alırlar. Saraylılar harem içindeki statülerine göre değişen ölçeklerde, kurdukları vakıfların gelirleri ile beslenen, cami-mescit, mektep ve çeşme ağırlıklı olmak üzere farklı muhitlerde birçok hayır eserleri inşa ettirdikleri görülür.⁹⁶ Örneğin Dârüssaâde Ağası Maktul Moralı Beşir Ağa’nın (ö. 1752) cariyesi olan Hatice Usta’nın yaptırmış olduğu eserlerin çeşitliliği, hanedan mensubu kadınların hayır eserlerinin mütevazı ölçekli benzeri olması açısından önemli bir örnektir. Kendisinin Bayezid Camii civarında Yahnikan Sokağı Mescidi (1758), cami civarında çeşme (1748) ve mektebi vardır.⁹⁷ Doğal olarak her saraylının Hatice Usta gibi büyük icraatlarda bulunması mümkün değildir. Örneğin, Sarayî Fevziye Hatun (ö. 1141/1728) 300 kuruşunu Molla Gürani Mahallesi’nde bulunan kuyunun tamiri için vakfetmiştir.⁹⁸ Yaptırılan, tamir ettirilen eserlerin dönemin ihtiyaçlarına ve mimari eğilimlerine paralel geliştiği görülür.

⁹⁵ BOA, Evkaf Vakfiyeler (EV.VKF), 26/1, (1199/1784-85).

⁹⁶ Betül İpşirli Argıt, “Güç, İtibar ve Dindarlık: Harem-i Hümayun Mensubu Kadınların İstanbul’da Mimari Hamiliği”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 47, İstanbul 2010, s. 259-279.

⁹⁷ Argıt, “Güç, İtibar ve Dindarlık”, s. 265.

⁹⁸ Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği- 0117 (1140/1727), s. 220.

1703 senesinde saray halkının Edirne'den İstanbul'a dönüşünü takiben kentsel gelişim yaşandığı, sultanlar, devlet adamları, saray halkının yoğun mimari faaliyetlerde buldukları ve önceki dönemlere kıyasla daha farklı kesimlere mensup kişilerin farklı ölçekte mimari eserler ile şehir içinde görünür oldukları bir dönemdir.⁹⁹ Bu duruma paralel şekilde önceki dönemlere kıyasla bu yüzyılda daha fazla sayıda saraylının hayır eseri yaptırdıkları görülür.

Hanedan ailesinin mimari eser hamiliği hanedanın meşruiyetini arttırma ve sarayın nüfuzunu şehre taşıma noktasında etkindir. Benzer şekilde saraylıların mimari eser banılığı ile kendi adlarını yücelttikleri ve ayrıca saray mensubu olarak topluma ve şehrin yapısına katkı sağladıkları görülür.

S o n u ç

Bu çalışma, 18. yüzyılın farklı dönemlerinde yaşayan saraylı cariyelerin hayatlarının farklı cephelerini patronaj perspektifinden değerlendirmek suretiyle, Saray-ı Hümâyün'a intisap etmenin neticesinde Harem-i Hümâyün'da başlayan ve sonrasında devam eden patronajın uzun vadede hâmi ve himaye edilen için neye tekabül ettiğini ve böylece saraylıların Saray-ı Hümâyün içindeki yerlerini görmeyi amaçladı.

Netice itibariyle, siyasi hane olmanın bir tezahürü olarak, cariyelere sunulan patronajın, gerek saraylıların gerek hanedan ve sarayın menfaatine işlediği görülür. Saraylı kadınlar perspektifinden bakıldığında, harem tecrübesinin harem içindeki pozisyonlarına uygun şekilde hayatlarının birçok safhasına müspet tesir eder. Köle kökenli saraylıların, hür doğmuş soylu üst düzey Müslüman kadınlara kıyasla daha düşük bir pozisyonda oldukları söylenebilir.¹⁰⁰ Ancak saray mensubiyetinin sıradan bir haneye mensup olan

⁹⁹ Shirin Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*, Seattle 2008, s. 76-109.

¹⁰⁰ II. Osman, Sadettin Efendinin oğlu Müftü Esad Efendi'nin kızı Akile ile 1622 senesinde evlenir. Ancak Akile Harem-i Hümâyün'da hiç yaşamaz. Ayrıca Kuyucu Murad Paşa'nın kızı I. Ahmed'in haremi olmak ister. Ancak Kethüda Kadın tarafından bu kadar cariye arasında aklını oynatacağı düşüncesi ile mani olunur. Bu iki örnek hür doğmuş seçkin aile mensubu kadınların, Harem-i Hümâyün'da yaşayan cariyelerden ayrıcalıklı pozisyonunu göstermesi açısından önemlidir (Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 106-107).

kölelere kıyasla, hatta sıradan bir hür olmaya kıyasla ‘hayırlı kapılara’ ulaşmaya daha imkân tanıdığı, belli bazı yükümlülükler ile birlikte ayrıcalık, itibar ve kimlik kazandırdığı görülür.

Sosyo-ekonomik açıdan heterojen bir yapıya sahip olan saraylıların tamamının “sarayî” olarak adlandırılması, bu kadınların Osmanlı toplumunun ‘seçkin’leri olarak değerlendirilebilir mi sorusunu akla getirir. Nitekim kör olan Saraylı Sungur’un mektubunda belirttiği gibi saraylı olmasından sebep dilenememesi, saray mensubu olmanın kişiye kazandırdığı saygınlığı gösterir. Ayrıca Sungur örneğinde görüldüğü üzere tek bir ‘sarayî’ grup içinde dahi geniş bir çeşitliliğin söz konusu olması, bazı saraylıların fakirlik içinde, kimsesiz bir odada hayata veda etmesi, her saraylının Simten Kadın veya Dilpezir Usta gibi parlak bir kariyerinin olmaması, Osmanlı toplumunda ‘seçkin’ olmanın her durumda ekonomik zenginliğe değil, sosyal itibara tekabül ettiği söylenebilir.¹⁰¹

Diğer taraftan padişah hanesinin mensubu olan muhtelif statüdeki saraylıların, hanedan ve sarayın temsilcisi olarak işlev gördükleri düşünülebilir. Bu durum, hanedanın ve sarayın İstanbul’a döndüğü, şehir yaşamının dönüştüğü, siyasi yapıda değişim yaşandığı 18. yüzyıl ortamında önemli görünür.

Saray ve saraylılar arası ilişki patronaj perspektifinden değerlendirildiğinde, siyasi dengelerin ve sarayın işleyişinin tam olarak anlaşılabilmesi için sistemin bir parçası olan ve dönemin eliti ile bağlantılı olan saraylı kadınların meseleye dâhil edilmesi gerekliliği açığa çıkar. Geniş ve kompleks ilişkiler ağından oluşan bir saray yapısı düşünüldüğünde, cinsiyetten ziyade statünün kişinin saray içinde yeri ve öneminde belirleyici olduğu söylenebilir.

Hanedan kadınları hakkında yapılan çalışmaların sayısının artması, saraylı cariyelerin harem hizmeti esnasında ve çırağ edilme sonrasında, saray içindeki yerlerini ve rollerinin tespiti noktasında büyük katkı sağla-

¹⁰¹ Bu noktada, Pierre Bourdieu’nun yirminci yüzyıl Fransız toplumunda, seçkin yapısını anlamak için ‘kültürel sermaye, sosyal sermaye ve ekonomik sermaye’ ayrımı belirleyici olmuştur (Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, trc. Richard Nice, Cambridge, Massachusetts 1984).

yacaktır. Örneğin uzun yıllar IV. Mehmed'in hasekisi olan ve sonrasında II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi olarak yirmi sene valide sultan olan Emetullah Rabia Gülnuş Sultan'ın (ö.1715) harem hizmeti sırasında irtibat dâhilinde olduğu saraylı cariyelerden, saray içinde ve dışında nasıl istifade ettiği, bu saraylıların isyan, tahttan indirme, saray içi ve dışı siyasi ittifakların yoğunlaştığı dönemlerde bizzat siyasi aktörler olarak nasıl işlev gördükleri gibi soruların çalışılması, saraylılar hakkında daha fazla bilgi açığa çıkaracaktır.

Son bir husus olarak vurgulamak gerekirse hâla çalışmaların yeterli olmadığı değişim ve dönüşüm dönemi olarak kabul edilen 17. ve 18. yüzyıllarda saray iç dinamiklerinin, gündelik siyasetin daha iyi anlaşılabilmesi için saray içi ve dışında yoğun olarak mevcut olan muhtelif ölçekli siyasi hiziplerin ve hanelerin, haneler arası ilişkiler ve kadın mensuplar da meseleye dâhil edilerek çalışılması önemlidir. Bu durum birçok farklı ölçekte ve şekilde işleyen himaye sisteminin, hâmi ve himaye edilenin statü, yaş ve cinsiyetine göre farklı dönemlerde- örneğin daha merkezi bir yapıya geçildiği on dokuzuncu yüzyılda- veya mahalli farklılıkların yaşandığı farklı coğrafyalarda, nasıl farklılaştığını açığa çıkaracaktır. Son dönemde önemi artan dünya tarihi perspektifine paralel olarak, farklı kültürler ile mukayeseli, devamlılıkları ve benzerlikleri açığa çıkaracak çalışmaların sayısının artmasının önemi kendini göstermektedir.¹⁰²

¹⁰² Osmanlı hane yapısının, farklı kültürler ile mukayeseli şekilde, özellikle Akdeniz bağlamında çalışılmasına vurgu yapan yakın tarihli bir çalışma için bkz. Palmira Brummett, "Placing the Ottomans in the Mediterranean World: The Question of Nobles and Households", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 36, İstanbul 2010, s. 77- 96.

“MANUMITTED FEMALE SLAVES OF THE OTTOMAN IMPERIAL HAREM
(SARAYİS) IN THE EIGHTEENTH CENTURY”

Abstract

This article restores the lives of a large body of manumitted female palace slaves (sarayîs), and explores their place at the imperial court through a study of various aspects of their lives in the eighteenth century. Affiliation to the imperial court opened up access to patronage networks that had been generated during their period of service in the imperial harem and continued following their transfer from the imperial palaces. Manumission did not loosen the ties with the imperial court, but signaled the beginning of a new kind of relationship based on mutual interest and interdependence.

By examining various aspects of sarayî women's lives, such as marriage, residential patterns, material world and philanthropic acts, through the perspective of patronage relationship, the present article reveals the extent of this enduring patronage relationship and the implications for both parties. This ongoing affiliation to the imperial court left a considerable imprint on the lives of manumitted female palace slaves and provided them with benefits and advantages in various stages of their lives according to their status in the harem hierarchy. From another perspective, manumitted female palace slaves secured the interest of the imperial household even after leaving the imperial palaces. By establishing loyal households through marriage, introducing court culture to the urban society and contributing to city life through architectural patronage, sarayî women of all levels functioned as representatives of the imperial court which was important in the socio-political context of the century.

At the final point this study hints that, in the political context of the era, a complete understanding of the internal functioning of the imperial court cannot be fully understood without taking into consideration the role of these loyal allies of the imperial household who acted as component of the imperial court all through their lives.

Keywords

The Ottoman Empire, 18th century, Imperial court, Imperial Harem, Female Palace slaves, patronage.